

Komunistički pokret u Hrvatskoj na područjima pod talijanskom okupacijom i u granicama Italije 1919—1941.

MIHAEL SOBOLEVSKI

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

1. Osnovna obilježja društveno-političkog i gospodarskog razvoja

Rapallskim ugovorom, potpisanim 12. studenog 1920. godine između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije, utvrđene su granice između tih zemalja a konačno definirane Rimskim sporazumom 27. siječnja 1924. Prvim ugovorom od hrvatskih teritorija, Italiji je pripala cijela hrvatska Istra, grad Zadar s dijelovima četiriju poreznih općina, te otoci Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruža s pripadajućim otočićima, a Rimskim sporazumom još područje grada i kotara Rijeke. Time je u međuratnom razdoblju otrgnuto od Hrvatske oko 3300 km² njezina teritorija na kojem je 1921. godine živjelo oko 320.000 stanovnika. Nacionalnu pripadnost stanovništva hrvatskih krajeva koje je anektirala Italija nemoguće je preciznije izraziti, jer je samo prvi popis od 1921. godine navodio adekvatne podatke i o njihovom »govornom« jeziku, što ni približno ne omogućava preciziranje nacionalne strukture. Međutim, sve se procjene svode na činjenicu da je na tim hrvatskim područjima koja je anektirala Italija živjelo oko 2/3 hrvatskog i oko 1/3 talijanskog stanovništva, uz manji broj pripadnika drugih naroda. U međuratnom razdoblju na navedenim teritorijima nastavlja se znatne demografske promjene, započete još u vrijeme trajanja prvog svjetskog rata. Nije riječ samo o ljudskim gubicima u prvom svjetskom ratu, već i o masovnoj evakuaciji civilnog stanovništva iz Pule i puljskog sektora (područje proglašeno ratnom zonom nakon što je Italija objavila 23. svibnja 1915. Austro-Ugarskoj Monarhiji rat). U iseljeničkim logorima u Austriji, Mađarskoj i Moravskoj našlo se oko 5000 žena i djece, od kojih se, zbog bolesti i gladi, mnogi nisu mogli vratiti na svoja ognjišta. Nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije i talijanskom okupacijom Istre, Rijeke, Zadra itd. i u tijeku cjelokupne vladavine Italije nad hrvatskim teritorijima u međuratnom razdoblju, zbog političkih i ekonomskih razloga, iseljeno je više tisuća osoba, mahom hrvatske narodnosti, ali i mnogih drugih nacionalnosti. U prvi mah naročito je bilo desetkovano stanovništvo privredno dotada najjačih gradova, a prije svega Pule, Rijeke i Zadra. Napose su Pula i Rijeka svoj

ekonomski prosperitet gradile na mehaničkom prirastu stanovništva, Pula kao najveća austro-ugarska ratna luka, a Rijeka kao snažan industrijski centar. U tijeku 1919—1920. godine iz Pule se odselilo oko 8000 stanovnika u svoje matične zemlje (Austriju, Mađarsku, Poljsku, Hrvatsku) čija je egzistencija bila vezana uz zapošljavanje u vojnoj industriji, u vlastima i ratnoj mornarici. Slično se događalo i u Rijeci, gdje je s propašću Austro-Ugarske Monarhije počelo iseljavanje mađarskog stanovništva koje je u tom corpusu separatumu imalo izraziti utjecaj i položaj u vlasti, administraciji, vojsci i mnogim drugim industrijskim granama, pomorskom i lučkom prometu. Oko 70% hrvatskog stanovništva iselilo se u Kraljevinu SHS, a preostali dio u prekomorske zemlje. Međutim, treba istaći da dolaskom fašista na vlast i njihovim nemilosrdnim obračunom, između ostaloga, i s talijanskim antifašistima, počinje i znatno iseljavanje talijanskih antifašista, prije svega u Francusku i prekomorske zemlje. U nastojanju fašističkih vlasti da izmijene nacionalnu strukturu stanovništva na anektiranim hrvatskim teritorijima u korist talijanskog stanovništva, one, napose tridesetih godina, provode unutrašnju kolonizaciju, naseljavaju Talijane iz južne Italije i zapošljavaju ih kao poljoprivredne i industrijske radnike, ali i na poslovima nižih činovnika, u vojsci i redarstvenoj službi.

Nakon što je Sabor Hrvatske na svojoj sjednici održanoj 29. listopada 1918. godine donio odluku o ukinuću svih državnopravnih odnosa između »kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije« i kraljevine Ugarske i carevine Austrije i priznao Narodnom vijeću SHS vrhovnu vlast, osnivaju se mjesna narodna vijeća u Rijeci-Sušaku, Puli, Cresu, Malom Lošinju, Voloskom-Opatiji i dr., te preuzimaju vlast. Doduše, ta vlast je izuzetno kratko trajala, svega desetak dana. Naime, pošto je talijanska vrhovna komanda potpisala 3. studenog 1918. godine primirje s bivšom komandom austro-ugarske vojske, uz suglasnost političkih i vojnih krugova Antante, talijanska je vojska odmah otpočela s okupacijom onih teritorija bivše Austro-Ugarske Monarhije koji su joj obećani Londonskim paktom od 26. travnja 1915. No, ta se okupacija protegnula i na one hrvatske teritorije koji su bili izuzeti, npr. Rijeku. Talijanske okupacijske trupe već su 4. studenog 1918. ušle u Zadar, sutradan u Pulu, a zatim do polovice studenog okupirale Istru, Rijeku, Dalmaciju i velik broj jadranskih otoka. Iako su imale upute da na tim područjima ne diraju lokalne organe vlasti sve dok se to pitanje ne riješi mirovnim pregovorima o sudbini tih teritorija, talijanske okupacijske vojne vlasti raspustile su lokalne organe vlasti, razoružale narodne straže mjesnih narodnih vijeća, skinule zastave Narodnog vijeća i izvjesile talijanske. Italija nije čekala mirovne pregovore, već je postupno u Istri i Zadru uvodila civilnu talijansku upravu. Dolaskom fašista na vlast potkraj 1922. godine ukinuti su i prividni obziri prema autonomiji Istre, te je na početku 1923. godine uveden u Istri i Zadru talijanski zakon o općinama i provincijama. Za razliku od Istre i Zadra, procesi u gradu Rijeci imali su drukčiji tok. Pošto su talijanske okupacijske jedinice ušle u Rijeku 17. studenog 1918, oduzele su vlast Narodnom vijeću za Rijeku i Sušak, a civilnu vlast predale su Talijanskom narodnom vijeću. To je vijeće na početku 1919. godine proglasilo provizornu državnost Rijeke do njezine aneksije Italiji. Talijanske ire-

dentističke snage, nezadovoljne brzinom rješavanja aneksije Rijeke Italiji, omogućile su u njoj uspostavu osobne diktature G. D'Annunzija (12. IX 1919—5. I 1921). Odluke Rapallskog ugovora u pogledu statusa Rijeke kao slobodne državnice onemogućile su političke ciljeve D'Annunzija, tj. da Rijeka tada postane sastavni dio Italije. Međutim, političko raspoloženje u Rijeci bilo je sklono onim snagama koje su težile aneksiji Rijeke Italiji, a koje su i onemogućivale funkcioniranje vlasti autonomaša izborne na izborima za konstituantu 24. travnja 1921. godine. Teritorijalna sudbina Rijeke kao moguće nezavisne i slobodne državnice bila je zapečaćena, pošto je predsjednik vlade Italije B. Mussolini imenovao vojnog guvernera Rijeke u rujnu 1923. godine, te je vladavina Italije nad Rijkom samo formalno i ozvaničena Rimskim sporazumom 27. siječnja 1924. godine.

Hrvatski teritoriji koje je u međuratnom razdoblju bila anektirala Italija u administrativnom su pogledu pripadali trima provincijama: provinciji Pula, Zadar (uključeni otoci Lastovo i Palagruža) i kvarnerskoj provinciji sa sjedištem u Rijeci. Treba istaknuti da je u Puljsku i Kvarnersku provinciju uključen i dio slovenskog teritorija, koji su anektirali Talijani. Tako su anektirana hrvatska područja bila u cijelosti inkorporirana u talijanski administrativni sistem. Valja istaknuti da su fašističke vlasti 1929. godine ukinule svaku izbornost za provincijske organe vlasti, a za općinske organe vlasti 1934. godine, te su svi ti organi vlasti bili imenovani, što je u njima onemogućilo bilo kakvu samoupravu.

Posljedice prvoga svjetskog rata, okupacija i aneksija dijelova hrvatskih teritorija utjecale su i na nepovoljno stanje gospodarstva u njima, i uopće na socijalno, kulturno-prosvjetno i nacionalno obespravljanje hrvatskog i slovenskog naroda. Prvi udar na gospodarstvo u okupiranim krajevima uslijedio je već 1919. godine, kada su mnoga industrijska poduzeća smanjila ili u cijelosti obustavila proizvodnju, a brojni radnici u najsnažnijim industrijskim središtima, kao što su bili Pula, Rijeka i Zadar, ostali bez posla. Ne manji udarac za opće gospodarsko stanje u okupiranim krajevima bila je promjena valute (mijenjale su se talijanske lire za austrijske krune u omjeru 1:3), što je upravo najteže pogodilo siromašne slojeve stanovništva. U hrvatskoj Istri, te otocima Cresu, Lošinju i Lastovu u međuratnom razdoblju od poljoprivrede i ribarstva živjelo je oko 60% stanovnika, od industrijske i zanatske djelatnosti oko 27%, a od javnih službi i trgovine oko 13%. Rijeka i Zadar, industrijska i administrativna središta, odvojena od svog ekonomskog i prirodnog zaleđa, konzervirana su u »veliki muzej«, a njihovo neprekidno gospodarsko nazadovanje nisu mogle spriječiti ni neprestane državne dotacije, ni pretvaranje tih pomorskih emporija (dvadesetih godina Zadar, a tridesetih godina Rijeka) u bescarinske zone. U vrijeme Austro-Ugarske Monarhije sveukupno gospodarstvo tih hrvatskih teritorija koje je anektirala Italija bilo je usklađeno s gospodarstvom u ostalim dijelovima Monarhije. Našavši se na talijanskim rubnim istočnim granicama i s prekinutim gospodarskim, saobraćajnim i trgovinskim vezama sa svojim nacionalnim matičnim teritorijem, ekonomskim zaleđem i s poljoprivredom, a usklađivano s industrijom i pomorskom privredom na Apeninskom poluotoku (izuzev rudarske djelatnosti) nije moglo to gospodarstvo sa svojim proizvodima izdržati kon-

kurenciju na talijanskom tržištu. Nadalje, napose tridesetih godina, fašističke vlasti prisiljavaju istarsko seljaštvo da u poljoprivredi zamijeni istarske ambijetalne kulture (vinogradarstvo, mediteranske kulture) s uzgojem novih kultura (pšenica, duhan), što je uzrokovalo, uz ostalo, daljnje siromašenje istarskog sela. Najveći broj vlasnika zemlje pripadao je skupini malih posjednika (do 5 ha), te takav posjed nije bio dostatan za osiguranje životne egzistencije i uzrok je neprestane proletarizacije seljaka. U posjedu veleposjednika, banaka, crkve i raznih poduzeća bila je polovica obradivog zemljišta, koje se većim dijelom obrađivalo u kolonatskom, a dijelom u napoličarskom odnosu. Prodiranjem kapitala u selo, seljaštvo je zapalo u sve veću krizu, zbog niskih cijena agrarnih proizvoda, sve većih poreza, a napose tridesetih godina ulaskom Italije u abesinski i druge ratove, zbog zaduživanja i nemogućnosti otplate hipoteke za zemljište. Npr., od 1924. do 1940. prodano je u Istri na dražbi 7000 seljačkih posjeda, i hrvatskih, a i talijanskih seljaka, radi naplate poreza i dugova. Mnogi seljaci prodali su posjede u besćenje kako bi osigurali neophodna sredstva za iseljavanje u evropske ili prekomorske zemlje.

Industrijska i pomorska djelatnost naslijeđena iz Austro-Ugarske Monarhije u međuratnom je razdoblju doživjela pravi ekonomski slom, napose u pomorskoj i lučkoj privredi, brodograđevnoj industriji (Zadar, Rijeka, Pula), prehrambenoj i prerađivačkoj industriji (Rijeka, Zadar), te vojnoj industriji (Pula). Zbog toga je samo u tim privrednim granama ostalo desetak tisuća radnika bez posla. Novi industrijski pogoni osnovani su samo u proizvodnji duhana (Pula, Zadar), cementa (Pula i Koromačno) i u proizvodnji likera (Zadar); ali su imali poteškoća u plasmanu proizvoda, pa to nije značajnije utjecalo na zapošljavanje nezaposlene i slobodne radne snage. Zbog ulaska Italije u rat s Abesinijom (1935–1936), vojne intervencije Italije u Španjolskoj na strani Franka (1936–1939) i zbog toga njene ekonomske blokade, zatim pripremom Italije za ulazak u rat s drugim zemljama (Albanija, Grčka), fašističke vlasti na području Istre pospješile su eksploataciju ruda; ugljena u raškom bazenu i boksita na Rovinjtini. Naročito je porasla proizvodnja ugljena i broj zaposlenih u toj grani. Naime, dok je 1930. godine u raškim rudnicima radilo nešto više od 1000 rudara, 1939. godine u njima je radilo oko 9000 rudara. Radnici za rad u rudnicima dovode se s područja cijele Istre, ali i iz Italije. U nastojanju da se proizvede što više ugljena ne biraju se sredstva, te se zapostavlja tehnička zaštita na radu. Prava rudarska katastrofa dogodila se 28. veljače 1940. godine, kada je u raškim rudnicima poginulo 185 rudara, a 149 je bilo ranjeno.

Sveukupno stanje gospodarstva na području hrvatskih teritorija koje je anektirala Italija nije omogućivalo ni približno zapošljavanje slobodne radne snage, bez obzira na masovna iseljavanja stanovništva između dva svjetska rata. Tako je prema statistici, 1934. godine ukupno bilo nezaposleno oko 13.000 radnika. U nastojanju da onemoguće jače socijalne nemire, fašističke vlasti organiziraju javne radove (izgradnja vodovoda, cesta, javnih i vojnih objekata, melioraciju zemljišta i sl.), ali radnike šalju i na radove u svoje kolonijalne posjede (Libija, Eritreja, Abesinija), a pred drugi svjetski rat manje grupe i na rad u Njemačku. Budući da fašističke vlasti nisu imale povjerenja u vojnike Hrvate i Slovence, od

njih sposobne za vojnu službu manje mobiliziraju u vojne jedinice, a veći dio u radne bataljone i upućuju ih pretežno na radove u južnu Italiju.

Iako je hrvatsko stanovništvo predstavljalo većinu na okupiranim, a kasnije od Italije anektiranim teritorijama, talijanske vlasti nisu im priznavale ni prava kao etničkoj manjini, iako su na to bile obvezane po međunarodnim konvencijama koje su prihvatile. Sva ta prava (kulturalna, prosvjetna, političkog organiziranja, štampe) bila su postupno dokidana u razdoblju »crnog parlamentarizma« (1922—1926), a zatim potpuno dokinuta za vrijeme fašističke diktature. Proces nacionalnog nasilja nad hrvatskim stanovništvom otpočeo je još u razdoblju talijanske okupacije naših teritorija i kada se Italija svrstavala u red demokratskih i parlamentarnih država. Već tada otpočelo je intenzivno proganjanje i uklanjanje nepoćudnih osoba, pri čemu je napose stradavala hrvatska svjetovna i duhovna inteligencija. Za nju su s pravom pretpostavljali da će biti predvodnica hrvatskog naroda u pružanju otpora talijanskoj okupaciji i odnarođivanju i da će se zalagati za izražavanje hrvatskih i jugoslavenskih osjećaja. Takve su osobe otpuštene iz javnih službi, protjerivane, a pojedinci su hapšeni i zatim deportirani u unutrašnjost Italije. U »razdoblju crnog parlamentarizma«, kada su fašisti imali većinu poslanika u parlamentu i vladu na čelu s B. Mussolinijem, institucionalizirali su fašistički sistem vlasti i ustoličili zakonodavstvo koje će dokinuti sva nacionalna prava etničkih manjina, pa tako i hrvatskog naroda. Uz donošenje zakona, kako bi time sve procese pretvorili u legalne, fašističke su se vlasti u provođenju svoje politike prema hrvatskom stanovništvu poslužile razgranatom mrežom fašističkih organizacija. Te su organizacije provodile totalnu represiju nad svim svojim protivnicima, ne ustručavajući se ni od njihova fizičkog likvidiranja. S tim u vezi istaknut ćemo samo najznačajnije mjere fašističkog sistema i njegova zakonodavstva koje su imale za cilj denacionalizaciju i asimilaciju hrvatskog stanovništva, zatiranje slobode političkog organiziranja, njegova nacionalnog i kulturnog identiteta. Prvi udar fašističkih vlasti upravo se ustremio na hrvatsko školstvo, na uništenje društvenih i kulturnih organizacija i institucija te tiska na hrvatskom jeziku. Tako je do 1923. godine bilo talijanizirano više od stotinu hrvatskih škola, a iz službe je otpušteno i protjerano više od 150 hrvatskih učitelja i profesora. U nekoliko narednih godina talijanizirani su nazivi hrvatskih i slovenskih mjesta, a do 1930. godine bit će raspuštena hrvatska kulturna društva, knjižnice i čitaonice, zabranjena štampa na hrvatskom jeziku. Upotreba hrvatskog jezika u službene svrhe bila je zabranjena, pa čak i sa crkvenih propovjedaonica. Od 1927. godine talijaniziraju se imena i prezimena Hrvata, što je bio oblik talijanizacije koji je najviše ponižavao hrvatsko stanovništvo. Uvođenjem zakona o javnoj sigurnosti (1926) i potom zakona za zaštitu države ukinuti su i posljednji ostaci »crnog« i »krmjeg« parlamentarizma i na osnovi tih zakona bilo je dokinuto svako političko organiziranje, osim u fašističke organizacije. Glavni instrument fašističke represije bio je Specijalni tribunal za zaštitu države koji je osudio na smrt ili višegodišnje robije i mnoge istarske rodoljube, komuniste i antifašiste. Djelatnost tajne fašističke policije (OVRA), osnovane 1927. godine, koja je razapela mrežu svojih agenata širom Italije i izvan nje, samo upotpunjuje sliku

totalitarnoga fašističkog režima. Sve te mjere dovele su, prije svega, hrvatsko stanovništvo anektiranih krajeva u međuratnom razdoblju do opće stagnacije i nazadovanja na privrednom, socijalnom, demografskom, političkom, prosvjetnom i kulturnom polju.

2. Specifičnosti nastanka komunističkog pokreta u Hrvatskoj na područjima pod talijanskom okupacijom i aneksijom (1919—1921)

Više faktora utjecalo je na brzu obnovu revolucionarnog radničkog pokreta i na njegovo idejno profiliranje. To su, prije svega, opći društveno-politički procesi na evropskoj pozornici, posebno izazvani izbijanjem oktobarske revolucije i očekivani slom Austro-Ugarske Monarhije. Unutrašnjopolitički odnosi stvoreni teškim ekonomskim i socijalnim posljedicama dugotrajnog rata doveli su i do političkog prestrujavanja i obnove političkog života, pa tako i radničkih organizacija. Pri tome su ne malo značenje za obnovu radničkog pokreta na istarskom poluotoku imali proturatni i socijalno-revolucionarni pokreti puljskih mornara u tijeku 1917—1918. godine. S obzirom na višenacionalnu strukturu mornara nije unutar njih zanemarljiv i nacionalni pokret Hrvata, Srba i Slovenaca i njihovo opredjeljenje za zajedničku državu jugoslavenskih naroda. Međutim, uza sve to treba pripomenuti da se socijalistički pokret u Istri i Rijeci obnovio, prije svega, na tradicijama socijalističkog pokreta doratnog razdoblja, obogaćen djelomično novim strujanjima izazvanim oktobarskom revolucijom. Obnova socijalističkog pokreta u Istri nije uspjela premostiti njegovu doratnu dvojnost na nacionalnoj osnovi, što je slabilo ukupni socijalistički front borbe. Naime, zasebno se obnavlja i djeluje Talijanska socijalistička stranka, okupljajući u svoje redove talijanske radnike, i Jugoslavenska socijaldemokratska stranka za Istru u Puli, okupljajući u svoje redove hrvatske i slovenske radnike. Te su se stranke u prvom razdoblju više bavile teritorijalnim statusom i državotvornim pitanjima o pripadnosti okupiranih teritorija, nego što su sagledavale društveno-ekonomske interese članstva koje su predstavljale. Jugoslavenska socijaldemokratska stranka za Istru suočena s problemima velikog otpuštanja radnika u pogonima ratne industrije u Puli, s radničkim nemirima i štrajkovima, te ostavši izolirana od mogućih dodira sa socijalističkim pokretom u Kraljevini SHS, morala je potražiti uporište svoga daljnjeg organizacijskog i akcionog djelovanja unutar socijalističkog pokreta Julijske krajine. To više, što su talijanski socijalisti Julijske krajine na svom kongresu, održanom 26. siječnja 1919. godine, odlučili uskladiti svoje djelovanje s Talijanskom socijalističkom strankom i ujedno predložiti ujedinjenje sveukupnoga socijalističkog pokreta na području Julijske krajine. Stoga je na konferenciji Jugoslavenske socijaldemokratske stranke za Julijsku krajinu, održane 21. rujna 1919. godine u Trstu, i donesena odluka o pristupanju Talijanskoj socijalističkoj stranci. Prihvaćen je program maksimalističke struje unutar Talijanske socijalističke stranke. Naime, treba istaći da je u to vrijeme unutar Socijalističke stranke Italije djelovalo nekoliko struja (maksimalisti, reformisti, lijevo krilo i ordonovisti) koje su se međusobno razlikovale u taktici, strategiji i ciljevima

klasne borbe, što će 1921. godine dovesti i do idejnog rascjepa i polarizacije na socijalistički i komunistički pokret. Opredjeljenje Jugoslavenske socijaldemokratske stranke Julijske krajine za Talijansku socijalističku stranku bilo je, prije svega, znak htijenja za jedinstvenu borbu talijanskog proletarijata s hrvatskim i slovenskim, ali to sjedinjenje nije ujedno prejudiciralo stavove o načelima njihova narodnog samoopredjeljenja o državnim i nacionalnim pitanjima. Pokrajinski savez Talijanske socijalističke stranke za Julijsku krajinu osnovao je tri okružja, a jedno od njih bilo je za Istru. Proces objedinjavanja obuhvatio je i mlade socijaliste i pojedine strukovne sindikate. Unutar tadašnjih sekcija Talijanske socijalističke stranke u Istri u drugoj polovici 1920. godine, kao i u mnogim drugim sekcijama te stranke u Italiji, vodi se borba protiv reformista za njihovo isključenje iz stranke i otvaraju se procesi stvaranja komunističkih frakcija, što će se prividno okončati na 17. kongresu Talijanske socijalističke stranke u Livornu, u siječnju 1921. godine. Ni po cijenu raskola s komunistima maksimalisti nisu htjeli isključiti reformiste iz Talijanske socijalističke partije. Zbog toga su se komunisti okupili u kazalištu San Marco, 21. siječnja 1921. godine, i otpočeli s osnivačkim kongresom Komunističke partije Italije (KPI), te na njemu izabrali Centralni komitet KPI. Osnivanju KPI pridonijeli su umnogome i delegati iz Julijske krajine, pa tako i Istre.

Gledajući globalno, razdoblje od obnove socijalističkog pokreta u Istri, u istaknutim okvirima, pa do osnivanja KP Italije, izdvaja se kao zasebna cjelina, unutar revolucionarnoga radničkog pokreta između dva svjetska rata. Kada je riječ o rasprostranjenosti i djelatnosti socijalističkih organizacija u tom razdoblju i uopće aktivnosti klasnih sindikalnih organizacija, treba konstatirati da je taj pokret bio neravnomjerno ukorijenjen. Prije svega bio je mnogo izraženiji, što je i razumljivo, u istarskim mjestima s većom koncentracijom radništva (Pula, Labin, Rovinj, Poreč, Pazin, Vodnjan, Buje, Umag, Matulji i Opatija), a mnogo manje u ruralnim sredinama. S obzirom na nedostatak relevantnih pokazatelja, teško je izraziti cjelovitije organizacijsko stanje socijalističkih sekcija odraslih i mladih, i za Istru u cjelini i za pojedina njezina mjesta. Centar istarskog revolucionarnoga radničkog pokreta u tom je razdoblju bio u Puli, te ga ističemo kao primjer. U siječnju 1919. godine bilo je organizirano oko 80% radnika, što u socijalističku, a što u sindikalne organizacije, usprkos zaprekama vlasti i kasnijem fašističkom teroru. Na sredini 1919. godine sekcija Socijalističke stranke imala je oko 700 članova i taj se broj do kraja 1920. godine udvostručio. U drugoj polovici 1920. godine Klub mladih socijalista (Sinovi Lenjina) imao je 541 člana. Žene — pristalice naprednog radničkog pokreta — bile su organizirane u Puli u klub »Rosa Luxemburg«. Sve struke sindikalnih organizacija bile su učlanjene i objedinjene na nivou Radničke komore (na sredini 1919. godine imala je oko 12.000 članova). Socijalistički pokret u Istri u navedenom razdoblju imao je znatan utjecaj u radničkom združnom pokretu, podružnicama kulturno-prosvjetnog društva »Ljudskega odra«, Klubu za socijalne studije i radničkim knjižnicama i čitaonicama. Socijalisti prednjače u štrajkaškim i tarifnim pokretima, organiziranju proslava radničkog praznika Prvog maja 1919. i 1920. godine, organiziranim skupovima podrške mađarskoj

komuni i Sovjetskoj Rusiji. U sukobima radnika s fašističkim škvadrama, policijom i vojskom ubijeno je i ranjeno više radnika. Npr., u oružanom sukobu radnika iz Vodnjana s policijom ubijen je jedan radnik, a sedam ranjeno, a u Puli 1. svibnja 1920. godine 4 su radnika ubijena, a 62 ranjena. Znatnu ulogu u širenju socijalističkih ideja u Istri imala je socijalistička štampa, prije svega puljski socijalistički list »Il Proletario« (1919—1920), te tršćanski listovi »Il Lavoratore« (počeo izlaziti 1919) i »Delo« (počelo izlaziti 1920. na slovenskom jeziku, ali je pojedine članke donosio i na hrvatskom jeziku). Međutim, evidentna je bila činjenica da je nedostajala socijalistička štampa na hrvatskom jeziku, što je onemogućivalo znatnije širenje socijalističkog pokreta u hrvatskom stanovništvu, a posebno na istarskom selu. Doduše, socijalisti u Puli bavili su se 1920. godine mišlju da osnuju socijalističko glasilo na hrvatskom jeziku. Kao teškoće za realizaciju te zamisli, istakli su nedostatak materijalnih sredstava i odgovarajućeg uredničkog kadra s dobrim poznavanjem hrvatskog jezika. Umjesto izlaženja socijalističkog lista u Istri na hrvatskom jeziku socijalisti u Puli u drugoj polovici 1920. godine organizirali su predavanja o radničkom pokretu, posebno o akcijama i organizacijama jugoslavenskog i talijanskog proletarijata. Predavanja su bila odlično posjećena i na njima su predavači govorili hrvatskim jezikom. Iako su socijalisti i u Zadru 1919. godine otpočeli s obnovom socijalističkog pokreta i sindikalnih organizacija, te osnovali Radničku komoru, bili su u tome neprestano onemogućivani od talijanskih okupacijskih vlasti. No, usprkos tome Radnička komora vodi uspješno 1919—1920. godine više štrajkova i tarifnih pokreta (grafički radnici, brijački pomoćnici, bankovni činovnici) i organizira, doduše u skromnim razmjerima, obilježavanje 1. maja 1920. godine.

Obnova socijalističkog pokreta u gradu Rijeci odvijala se u autonomnim uvjetima, u kakvima se taj pokret dobrim dijelom nalazio i u doratnom stanju, bez obzira na utjecaj hrvatskog, mađarskog i talijanskoga socijalističkog pokreta. Već potkraj 1918. godine socijalisti su obnovili rad Međunarodne socijalističke partije Rijeke, a na svom su drugom kongresu, 29. srpnja 1920. godine, donijeli odluku i o pristupanju Trećoj internacionali. Ta je organizacija imala potkraj 1920. godine oko 300 članova, Klub mladih socijalista oko 200 članova s neposrednim utjecajem na sindikalni pokret objedinjen u Radničkoj komori. Riječki socijalisti, djelujući u specifičnim političkim uvjetima i vrlo teškim privrednim odnosima, morali su rješavati i ona pitanja koja nisu bila neposredno vezana uz rješavanje njihovih ekonomskih, socijalnih i kulturnih pitanja. Prije svega, morali su se odrediti prema teritorijalnoj pripadnosti grada, te su u prvi plan isticali pravo stanovništva na samoodređenje. Isto su se tako opirali nasilju riječke buržoazije koja je dobrim dijelom težila da se Rijeka pripoji Italiji, kao i diktaturi D'Annunzija koji je nastojao da radnički pokret potčini svojim ciljevima. Iako je socijalistički pokret bio izložen nasilju talijanskih okupacijskih vlasti koje su onemogućavale djelatnost pojedinih radničkih aktivista i zapalile sjedište socijalističke organizacije (1920), on je uspješno organizirao radništvo Rijeke i vodio niz štrajkaških i tarifnih pokreta, demonstracija i posebno uspješnih proslava Prvoga maja 1919. i 1920. godine kojima su prisustvovali i sušački radnici.

Komunistička partija Rijeke nastala je, što je bilo karakteristično i za mnoge druge komunističke partije u svijetu, iz revolucionarne jezgre socijalističkog pokreta. Dubljem otvaranju idejnog procijepa u članstvu Međunarodne socijalističke partije Rijeke pridonijele su odluke Drugog kongresa Treće internacionale. Na njemu su donijeti Uvjeti za prijem u Komunističku internacionalu (21 uvjet), te je bilo nužno da sve partije koje su već članice Treće internacionale i one koje će biti u nju primljene usklade svoj naziv i program s donijetim uvjetima. Očito je da su među članstvom i u rukovodstvu Međunarodne socijalističke partije Rijeke postojale nesuglasice o prihvaćanju 21 uvjeta, a došle su do izražaja i na Trećem kongresu te stranke u studenom 1921. godine. Kongresu je prisustvovalo 85 delegata, a u njegovom je radu sudjelovao i član CK KP Italije Amadeo Bordiga, tada član Izvršnog komiteta Komunističke internacionale. Grupa od 31 delegata na kongresu je podnijela prijedlog da se prihvate svi uvjeti Kominterne osim onoga koji je zahtijevao da se promijeni ime partije u Komunističku partiju. Tu činjenicu obrazlagali su potrebom očuvanja tradicije i kontinuiteta socijalističkog pokreta u Rijeci. Većina delegata bila je protivna tome prijedlogu i bili su za prihvaćanje svih uvjeta Kominterne bez ikakve ograde. Novoosnovana Komunistička partija Rijeke u daljnjem toku kongresa donijela je svoj program, statut, izabrala komisije i CK od 15 članova. Delegati koji se nisu slagali da Međunarodna socijalistička partija Rijeke mijenja svoj naziv u Komunističku partiju Rijeke održali su svoju skupštinu 22. studenog 1921. godine i izabrali novu upravu Međunarodne socijalističke partije Rijeke. Na kongresu riječkih komunista ujedno je odlučeno da se pokrene Mala biblioteka i otpočne s izdavanjem lista »Il Lavoratore«.

Unutar Međunarodne socijalističke partije Rijeke djelovao je i Klub mladih socijalista (oko 250 članova) i imao je znatan utjecaj posredstvom kulturnih i sportskih organizacija na mlade radnike. Mladi riječki socijalisti održali su svoj Peti kongres 11. studenog 1921. godine i jednoglasno su donijeli odluku o osnivanju Saveza mladih komunista i svom pristupanju Komunističkoj omladinskoj internacionali. Članstvo KP Rijeke, po svom nacionalnom i socijalnom sastavu, bilo je raznoliko. U članstvu su prednjačili kvalificirani radnici različitih struka, a u malom postotku bili su zastupljeni činovnici i intelektualci. Po nacionalnom sastavu članstvo su uglavnom činili Hrvati i Talijani, a u manjem broju Slovenci, Srbi, Mađari, Nijemci i Židovi.

3. Komunistički pokret u vrijeme legalnog i polulegalnog razdoblja 1921—1926. godine

Idejni rascjepi u socijalističkom pokretu Italije i u socijalističkom pokretu Rijeke, te osnivanje KP Italije i KP Rijeke, doveli su komunistički pokret u daljnji idejni obračun sa socijalistima u sekcijama na terenu, uz potrebu ubrzanog osnivanja i proširivanja organizacija, te potrebu podjele imovine. S tim u vezi komunisti u Julijskoj krajini uspjeli su preuzeti glasila »Il Lavoratore« i »Delo« u svoje ruke, a u Istri su se borili za preuzimanje društvenih prostorija, imovine i zadržavanje utjecaja u sindikalnom

i zadružnom pokretu. U Rijeci je KP Rijeke uspjela zadržati veći dio imovine bivše Međunarodne socijalističke partije Rijeke, a posebno stranačke prostorije i punktove za distribuciju štampe. Također, komunisti su u Istri i Rijeci nastojali zadržati utjecaj u klasnom sindikalnom pokretu. Rad komunista i u Istri i u Rijeci u tom razdoblju odvijao se do 1924. godine u više ili manje legalnim okvirima, a do donošenja fašističkih zakona (1926) u strogim ilegalnim uvjetima, jer je bio zabranjen i izložen neprestanim terorističkim i drugim aktivnostima fašističkog pokreta. Međutim, usprkos tome pokazivao je i dalje svoju organizacijsku postojanost i raznovrsne oblike djelatnosti. Budući da se komunistički pokret razvijao u Istri u okrilju KP Italije, a u Rijeci do ožujka 1924. godine u autonomnoj KP Rijeke, kada se i on, zbog aneksije Rijeke, sjedinio s KP Italije, nužno je taj razvoj i zasebno istaknuti.

Komunistički pokret u Istri bio je sve do 1924. godine organizacijski neposredno povezan s Pokrajinskom organizacijom KP za Julijsku krajinu, te su i odluke koje su donošene na kongresima te organizacije obvezivale i istarske komuniste. Na osnivačkom kongresu KP za Julijsku krajinu 24. travnja 1921. godine u Trstu, uz razmatranje organizacijskog stanja i oblika djelatnosti komunista, razmatrala su se i pitanja rješavanja položaja etničkih manjina i njihove obespravljenosti. Iako je u tom pogledu i dalje prevladavalo tada uobičajeno revolucionarno i klasno stanovište da će se taj problem moći riješiti pobjedom socijalističke revolucije (»dok se ne bude na graničnim vrhovima koji dijele Italiju od Jugoslavije zavijorila crvena zastava jugoslavensko-talijanskog revolucionarnog proletarijata«), značajno je da se već tada razmišljalo kako je moguće čvršće povezati s komunističkim pokretom Hrvate i Slovence, ukoliko se komunistički pokret bude borio ne samo za njihovo klasno, nego i nacionalno oslobođenje. Rad prvih organizacija KP u Istri, i to u Puli, Labinu i Rovinju, nailazio je na žestoke fašističke represalije, te će i osnivanje drugih organizacija u istarskim mjestima nailaziti također na isto takve otpore. Upravo te represalije fašista koje su se u to vrijeme, a još više kasnije, okomile ne samo na komuniste i socijaliste u Istri, već i na sve pripadnike antifašizma, bez obzira na njihovo nacionalno i klasno opredjeljenje, prozrokovat će i pobunu seljaka na Proštini i kratkotrajnu uspostavu Labinske republike.

Napad fašista na labinskog rudara i sindikalnog prvaka Ivana Pipana doveo je do općeg štrajka labinskih rudara 2. ožujka 1921. godine. Isti dan rudari su zaposjeli rudnik, formirali crvene straže, izgradili barikade i naoružali se, po ugledu na torinske radnike 1920. godine. Rudari su formirali »komitete rudara« u naseljima i oni su provodili odluke Centralnog komiteta rudara. Izvjesili su i crvenu zastavu sa srpom i čekićem. Rudari su svrgli upravu kapitalističkog poduzeća i izabrali novog direktora te organizirali proizvodnju za svoj račun pod parolom »Kova je naša«, i uopće se brinuli za cjelokupno funkcioniranje organizacije života na prostoru Labinštine, od Strmca i Vineža do luke Bršica, na prostoru dugom oko 20 kilometara. Taj revolucionarni pokret rudara, u kojem su sudjelovali svi rudari, bez obzira na nacionalnost, nije izazvao slične procese i u ostalim industrijskim mjestima Istre. Zbog toga je taj revolucionarni pokret ostao usamljen i izoliran, što je omogućilo talijanskim vojnim, kara-

binjerskim i financijskim snagama da ga slome 8. travnja 1921. godine. Talijanske vlasti otpočele su, nakon uništenja Labinske republike, s hapšenjima rudara, otpuštanjem s posla i njihovom protjerivanju. Protiv 52 rudara podignuta je optužnica, a suđenje im je održano pred Okružnim sudom u Puli od 16. studenog do 3. prosinca 1921. godine. Oslobođeni su krivnje, ali su ujedno i protjerani s Labinštine.

Ne manje značenje od pokreta labinskih rudara imala je i Proštinska buna. Obuhvatila je sela između Pule i Raše i jedan je od najsnažnijih anti-fašističkih pokreta u Istri između dva svjetska rata na hrvatskom selu. Od veljače do travnja 1921. godine samoorganizirani i naoružani seljaci uspješno su se odupirali upadima fašista, ali su bunu slomile nadmoćne snage talijanske vojske i fašista. Ubijen je jedan seljak, mnogi ranjeni, fašisti su spalili selo Šegotiće a veći broj seljaka uhapsili i odveli u puljski zatvor.

Komunisti u Istri, u uvjetima represalija talijanske vojske i fašista, s ne malim ožiljcima proizašlim iz idejnog rascjepa i podjele radničkog pokreta na socijalistički i komunistički, te s nedovoljno izgrađenim organizacijama, ušli su u travnju i u prvoj polovici svibnja 1921. godine u predizbornu borbu za izbor poslanika u talijanski parlament. Izbori su bili raspisani za 15. svibnja 1921. Time je biračima na okupiranim hrvatskim teritorijima prvi put omogućeno javno izjašnjavanje, jer se na tim područjima nije glasovalo ni 1919. godine za skupštinske, a ni naredne godine za općinske izbore. Pravo izbora imali su samo muškarci sa navršenom 21 godinom. Na području Istre bile su istaknute liste Talijanske narodne stranke, Talijanske republikanske stranke, Talijanskog nacionalnog bloka, Jugoslavenske narodne stranke, Talijanske socijalističke stranke i Komunističke partije Italije. Izuzev KP Italije, sve ostale stranke bile su isključivo nacionalno profilirane, a to se odnosi i na Talijansku socijalističku stranku, jer su u njoj u Istri uglavnom ostali socijalisti talijanske narodnosti. Nadalje, fašistička struja, koja je imala inicijativu u Talijanskom nacionalnom bloku, iskoristila je predizbornu koaliciju različitih stranaka za vlastitu političku promociju. Unutar KP Italije bila je i struja apstinencija koja se zalagala za to da komunisti ne sudjeluju na izborima za buržoaske institucije vlasti. U vrijeme predizborne kampanje fašistički teror obrušio se ne samo na komuniste i uopće pristaše radničkih organizacija, već i na pristaše Jugoslavenske narodne stranke, budući da je ta stranka okupljala Hrvate i Slovence. Fašističke kaznene ekspedicije, podržane represivnim strukturama tadašnje vlasti, krstarile su Istrom, rastjerivale predizborne zborove, premlaćivali radničke prvake, nasilno oduzimajući glasačke listiće i u mnogim mjestima krivotvorili izborne rezultate, kako bi osigurale izbornu pobjedu Talijanskog nacionalnog bloka. Usprkos tim represalijama i tome što su radničke organizacije izašle na te izbore nejedinstvene, izborni rezultati nisu bili beznačajni za listu KP Italije u Istri. Komunistička partija u Istri dobila je 3695 glasova (Socijalistička stranka samo 8 glasova manje), što nije bilo dovoljno ni za dobivanje jednoga zastupničkog mandata. Najveći broj glasova komunisti su dobili u Puli (1212), Rovinju (959), Novigradu (113), Labinu (41) i Bujama (37).

Na tim parlamentarnim izborima Zadar i Lastovo činili su jedan izborni okrug, a slabi radnički pokret nije imao mogućnost isticanja svoje liste. Bila je istaknuta samo jedna i to fašistička lista pod nazivom Jedinствена nacionalna stranka (Partito Unione Nazionale). U biračke spiskove bila su upisana 3173 birača, a na izbore ih je izašlo svega 1629, što govori o masovnoj apstinenciji. Sve glasove dobila je Jedinствена nacionalna stranka, osim što je bilo 13 nevažećih glasačkih listića.

Sasvim je očito da su i izborni rezultati opredjeljenja birača za komunističku listu ukazivali na određenu oseku revolucionarnog pokreta. S obzirom na stišavanje revolucionarnog vrenja i u drugim evropskim zemljama, nije se više moglo nadati u mogućnost svjetske revolucije i da tako proletarijat u Italiji osvoji vlast. Prema tome, i talijanski komunistički pokret neizbježno je morao mijenjati taktiku borbe i umjesto neposrednog cilja osvajanja vlasti morao se boriti protiv vlastitog uništenja od najezde fašizma i za obranu demokratskih institucija i sloboda. Iako su teze o jedinstvenom frontu antifašističkih snaga teško prodirale u redove talijanskih komunista, taj pokret, nalazeći se u usijanom kotlu, morao se nužno orijentirati na takav izbor. To više što je komunistički pokret gubio svoje uporište i u klasnom sindikalnom koji su rastakali fašistički sindikati, a prevagu u radničkim komorama postupno su zadobivali također ti sindikati. Zbog toga su članovi KP Italije u Istri predizborne aktivnosti za raspisane parlamentarne izbore za 6. travnja 1924. godine iskoristili za promicanje svoga programa, mobilizaciju širih masa za svoj program i zalagali se za stvaranje predizbornog antifašističkog saveza. Međutim, u tim namjerama ostali su usamljeni. Predizborna aktivnost imala je poslužiti i jačanju komunističkih sekcija, jer je broj sekcija i članova u njima bio malobrojan. Naime, potkraj 1923. godine djelovale su sekcije KP Italije u Istri u ovim gradovima: Puli, Pazinu, Vodnjanu, Rovinju, Umagu, Medveji, Opatiji i Balama s ukupno 138 članova. Usprkos svim nepovoljnim okolnostima i izloženosti komunističkog pokreta fašističkom teroru, lista KP Italije dobila je i na tim izborima značajan broj glasova (3131), dok su socijalisti maksimalisti i socijalisti unitarci dobili ukupno 575 glasova. Za razliku od prethodnih parlamentarnih izbora, na tim izborima od 6. travnja 1924. godine opredjeljenje birača za listu KP Italije bilo je ravnomjernije raspoređeno u Istri, te nije bilo samo koncentrirano na istarska industrijska središta. Najveći broj glasova komunisti su dobili u Puli (609), Oprtiju (151), Labinu (146), Rovinju (139), Kastav-Matulji (137), Grožnjanu (79), Bujama (78), Umagu (54) i Buzetu (53). Time su i birači iz Istre pridonijeli tome da su u Julijskoj krajini s liste KP Italije izabrana dva poslanika (E. Gennari i J. Srebrenič).

Od osnivanja KP Rijeke u studenom 1921. godine pa do njezina sjedinjenja s KP Italije u veljači 1924. godine, ta je organizacija radila pod geslom »u mase za mase«. U svoje redove uspjela je učlaniti oko 150 osoba, osnovati sekciju žena komunista i imati prilično snažnu sekciju Saveza komunističke omladine. Obvezujući članove za rad u sindikatima, KP Rijeke imala je snažan utjecaj u riječkim sindikalnim organizacijama, u Radničkoj komori i nekim drugim radničkim institucijama. Uspješno je predvodila više štrajkaških i tarifnih pokreta i sa sindikalnim organizacijama organizirala uspješne proslave Prvog maja 1922. i 1923. godine.

Također je bila izložena fašističkom teroru, te su mnogi njezini prvaci bili hapšeni i protjerivani iz grada, tako da se i njezina djelatnost morala sve više svoditi na poluilegalne aktivnosti. Kao zasebna, KP Rijeke djelovala je do 9. veljače 1924. godine, kada su njezini članovi i sekcije (omladinska i ženska) odlučili referendumom da se sjedine s KP Italije. Naime, pripojenjem Rijeke Italiji prestali su postojati i opravdani razlozi za njezino samostalno djelovanje. CK KP Italije je u najkraćem roku proveo sjedinjenje riječkih komunista s talijanskim i određene organizacijske promjene. Osnovan je Kvarnerski savez u koji su ušli članovi KP iz Rijeke i okolnih liburnijskih naselja, te je postavljeno njegovo privremeno rukovodstvo. S tim u vezi komunistički pokret u Rijeci dijelit će kasniju sudbinu istarskog komunističkog pokreta u KP Italije.

Nakon ubojstva socijalističkog prvaka i poslanika G. Matteotija, 10. lipnja 1924. rukovodstvo KP Italije bilo je prinuđeno provesti strukturnu reorganizaciju: kao politička organizacija radila je ilegalno. Partijske sastanke održavala je tajno, a partijski materijal čuvan je u skrivnicama. Legalno su radili komunistički poslanici (poslanički imunitet) i legalno su izlazila partijska glasila (iako su nebrojeno puta redakcije napadane, puštošene i paljene, a pojedini brojevi plijenjeni). Radi lakšeg organiziranja sastanaka, umjesto sekcija pristupilo se organiziranju partijskih ćelija i ćelija mladih komunista (osnivane po naseljima i u tvornicama). Tako se organizirala i Federacija KP za Julijsku krajinu. Također, radi lakšeg rukovođenja organizacijama, Julijska je krajina bila podijeljena na 7 zona. Šestu zonu sačinjavalo je široko područje Pule, a sedmu liburnijska obala. KP Italije, na vrijeme se reorganizirajući, ipak je uspjela ne samo zadržati dotadašnje partijske ćelije, nego i u mnogim mjestima osnovati nove. Tako na početku 1925. godine na području riječke provincije djeluje 58 ćelija s 200 članova, 21 ćelija mladih komunista i grupa žena komunistkinja. U Istri se, također, povećao broj ćelija i članova, te su na sredini 1926. godine bile 32 ćelije s 373 člana. Posebna pažnja posvećena je radu na selu, obrazovanju članstva pomoću štampe i marksističke literature i prikupljanju pomoći žrtvama fašističkog terora.

U nastojanju fašističke vlade na čelu s B. Mussolinijem (fašisti su imali većinu poslanika u parlamentu) da se obračuna sa svojim političkim protivnicima i opozicijom u parlamentu neprestano su izmišljeni atentati na Mussolinija. Sve je to trebalo poslužiti fašistima da se ozakoni bezakonje, što je i učinjeno Zakonom o zaštiti države (9. X 1926). Opozicijske snage isključene su iz parlamenta, raspuštene sve partije i udruženja protivna režimu, te ustanovljen specijalni sud za zaštitu države. Brojni komunisti uhapšeni su i osuđeni na konfinaciju. Zabranjeni su klasni sindikati i uveden je korporativni sistem (1. VII 1926), koji je kasnije dograđivan. Za radnike je osnovana organizacija *Dopolavoro* koja je preuzela »brigu« o njihovom slobodnom vremenu. Na posljednjim parlamentarnim izborima 1929. i 1934. godine mogla je biti istaknuta samo fašistička lista, a birači su samo glasali sa »da« ili »ne«, kao da je riječ o plebiscitu.

4. Komunistički pokret u razdoblju fašističke diktature 1927—1941. godine

Rukovodstvo KP Italije s pravom je zaključilo da će donošenje mnogih izvanrednih zakona od »krnjeg parlamenta« upravo pogubno djelovati na rad i sigurnost rukovodstva i članstva. Stoga je pravodobno provedena reorganizacija KP Italije, a 1926. godine osnovan je i tzv. Inozemni centar KP Italije. U slučaju hapšenja rukovodstva u zemlji, on je imao osigurati kontinuitet u rukovođenju Partijom. Prelaskom rada partijskih organizacija u cjelini na ilegalan rad onemogućeno je i širenje mreže partijskih ćelija i njihov kontinuirani rad. Ubrzo se uvidjelo da se bolševizacijom partijskih ćelija (odluke Trećeg kongresa KPI, 1926. godine) neće uspjeti zadobiti utjecaj u širim slojevima stanovništva, te se potkraj dvadesetih godina KP Italije ponovo opredijelila za rad u masama. U tom pogledu značajan je plan rada Komiteta KP Italije za Julijsku krajinu donijet u lipnju 1929. godine u kojem se isticalo da partijski rad treba povezati i s borbom slovenskog i hrvatskog stanovništva za pravo samoopredjeljenja do otcjepljenja od talijanske države. U njemu se isticalo i pravo na stvaranje »radničke i seljačke slovenske i hrvatske republike uključene u Federaciju radničkih i seljačkih republika Balkana«. Dakle, upravo u borbi protiv fašizma, koji je predstavljao osnovnog protivnika komunističkog pokreta, nastojalo se proširiti antifašistički pokret s nacionalnim pokretima slovenskog i hrvatskog stanovništva, pa su u tom pogledu i bile tolerirane i podržavane terorističke aktivnosti ilegalnih organizacija »Borba« i TIGR (Trst-Istra-Gorica i Rijeka) protiv terora fašističkih organizacija i države. Zbog toga je i osuda Vladimira Gortana na smrt (16. X 1929) od Specijalnog tribunala bila povod brojnim demonstracijama protiv fašizma, a on je ujedno postao simbolom te borbe. S tim u vezi u organiziranju zajedničke borbe protiv fašizma dolazi i do suradnje između KP Italije i KP Jugoslavije, te do objavljivanja 1933. godine zajedničke izjave tih partija i njihova opredjeljenja da će podupirati nacionalnorevolucionarnu borbu »zatiranih naroda i narodnih manjina«, zajedno se boriti za »ostvarenje revolucionarnog saveza radničke klase vladajućih naroda obiju država s nacionalno-revolucionarnim pokretom zatiranih naroda i narodnih manjina Italije i Jugoslavije«.

Iako se osnovni front antifašističke borbe uspostavljao u Istri, Rijeci, a u manjem obimu u Zadru, nije ne malo značenje imala i podrška toj borbi od antifašističke emigracije iz tih krajeva u Jugoslaviji, ali i iz mnogih drugih evropskih zemalja. Za sve snažnije antifašistički opredijeljenu istarsku emigraciju i njezinu brigu za sudbinu Istre, Rijeke i Zadra značajno je što se i komunistički pokret u Hrvatskoj i Jugoslaviji sve više zanimao za rješavanje pitanja hrvatske i slovenske nacionalne manjine u Italiji i ukazivao na položaj »mukotrpne Istre« pod fašističkom vladavinom.

Partijske ćelije u Istri i Rijeci (nije utvrđeno da su bile organizirane i u Zadru) tridesetih godina bile su organizacijski i nadalje povezane s rukovodstvom KP Italije za Julijsku krajinu sa sjedištem u Trstu, a u Puli je bilo sjedište za puljsku provinciju. Preko Trsta dobivao se za partijske ćelije sav propagandni materijal, upute za rad, štampa i održavale se

osobne veze i otud su upućivane na teren osobe koje su bile zadužene za rad partijskih ćelija u Istri i Rijeci.

Organizacijsko se stanje partijskih ćelija u Istri i Rijeci može pratiti samo za kraća razdoblja, ali pri tome treba uvijek imati na umu da su, kada se organizacijski proširio rad partijskih ćelija i organizirale pojedine akcije koje su imale odjeka u javnosti, kao po pravilu uslijedile i represalije talijanskih fašističkih vlasti što su se obično okončavale hapšenjima i suđenjima. Zbog toga je vrlo često i u pojedinim mjestima i tvornicama bilo potrebno osnivati ćelije iz početka. Godine 1929. u Istri je bilo šest partijskih ćelija s ukupno 71 članom, dok su u Rijeci i njezinoj bližoj okolici bile četiri ćelije s oko 20 članova. Njihov broj i broj članova tek je nešto znatnije porastao u razdoblju od 1937. do 1941. godine, a značajnija su središta komunističkog pokreta i dalje Pula, Rovinj, Labin i Rijeka. Osnivanje ćelija mladih komunista bilo je samo značajnije tridesetih godina u Puli i Rovinju. Pri tome se uvijek moraju imati na umu neprestane represalije vlasti protiv komunističkog pokreta u Istri i Rijeci, koje su onemogućivale komunističko i uopće antifašističko organiziranje. Od 1928. do 1941. godine protiv istarskih i riječkih komunista i antifašista održano je pred Specijalnim sudom 18 procesa na kojima je optuženo 117 osoba, a od toga broja 102 osobe osuđene su na ukupnu kaznu zatvora od 554 godine i jedna je osoba osuđena na smrt strijeljanjem. Ako k tome dodamo da je više od 200 osoba zbog slične djelatnosti osuđeno na konfinaciju, onda doista zbog strahovitih fašističkih represalija protiv svih za talijanski fašistički režim nepoćudnih osoba, komunistički pokret i nije mogao postići veće rezultate nego što ih je objektivno imao.

Među najvećim su doprinosima antifašističkoj borbi oni koje su Istrani i Riječani dali svojim sudjelovanjem u internacionalnim brigadama u Španjolskoj 1936—1939. godine. Ukupno su u internacionalnim brigadama sudjelovala 92 borca, a 21 je poginuo. Po političkom opredjeljenju pripadali su raznim partijama, a među njima je bilo 30 članova KP Italije ili KP Jugoslavije. Taj bi broj bio još mnogo veći da talijanske policijske vlasti u Rijeci nisu u suradnji sa sušačkom policijom uhapsile veći broj osoba koje su iz Rijeke bile preko Jugoslavije upućene u Španjolsku.

Borbu španjolskog naroda protiv fašizma nisu samo pomagali dobrovoljci iz Istre i Rijeke, već i narod u tim krajevima. To se nije ogledalo samo u prikupljanju pomoći za španjolske dobrovoljce, već i u sudjelovanju u demonstracijama u korist Španjolske Republike u rujnu 1937. godine na Motovunštini i bacanju letaka u Puli s namjerom da se odvрати sudjelovanje Puljana u fašističkim manifestacijama organiziranim za podršku Franka.

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE

- Apib, Elio*, Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918—1943, Bari 1966;
- Apib, Elio*, Radničke zadruge u Trstu, Istri i Furlaniji u prvim poslijeratnim godinama (1918—1925), *Zbornik Pazinski memorijal*, Pazin 1984, sv. 13, str. 51—63;
- Balota Mate*, Puna je Pula, Pula—Rijeka 1981;
- Benussi, Andrea*, La mia vita per un' idea, Rijeka 1973 (i na hrvatskom jeziku 1976);
- Berce, Lojze*, Budućnost Trsta u svjetlu njegove prošlosti. Tragedija jedne luke i jednog naroda pod Italijom, Beograd 1946;
- Bertoša, Miroslav*, Proština 1921, Pula 1972;
- Beuc, Ivan*, Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527—1945), Zagreb 1969;
- Bogoneri, Marcello*, La stampa periodica italiana in Istria (1807—1947), Trieste 1986;
- Bratulić, Vjekoslav*, Socijalistički pokret u Julijskoj krajini (1918—1941), *Putovi revolucije*, Zagreb 1964, br. 3—4, str. 172—179;
- Bratulić, Vjekoslav*, Elementi revolucionarnosti u radničkom pokretu u Puli 1920. godine. Generalni štrajk i prvomajske demonstracije, *Jadranski zbornik*, Rijeka—Pula 1956, sv. 1, str. 271—304;
- Bratulić, Vjekoslav*, Dokumenti o obrani i istrebljivanju hrvatskih škola u Istri pod Italijom, Zagreb 1955;
- Bujština—Il Buiese, Buje 1985;
- Cetina, Marija*, Giuseppina Martinuzzi. Documenti del periodo rivoluzionario 1896—1925, Pula 1970;
- Crnobori, Tone*, Borbena Pula, Rijeka 1972;
- Čermelj, Lavo*, Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre, Trieste 1974;
- Čulinović, Ferdo*, Revolucionarni pokret u Istri 1921, Zagreb 1951;
- Čulinović, Ferdo*, Odjeci oktobra u jugoslavenskim zemljama, Zagreb 1957;
- Demarin, Josip*, Naši ljudi-učesnici oktobarske revolucije, *Jadranski zbornik*, Rijeka—Pula 1969, sv. 7, str. 327—356;
- Demarin, Mate*, Hrvatsko školstvo u Istri između dva svjetska rata, Sisak 1972;
- Dukovski, Darko*, Analitički pristup istraživanju problema fašističke represivne politike i sustava organiziranog nasilja u Istri, *Dometi*, Rijeka 1989, br. 1, str. 17—33;
- Galli, Giorgio*, Storia del Partito Comunista Italiano, Milano 1976;
- Giuricin, Luciano — Sobolevski, Mihael*, Il partito comunista di Fiume 1921—1924. Komunistička partija Rijeke 1921—1924, Rovinj—Rijeka 1982;
- Giuricin, Luciano*, Il movimento operaio e comunista a Fiume: 1924—1941, *Quaderini*, Rovinj 1984, sv. 7, str. 65—134;
- Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj. Od kongresa ujedinjenja do Obznane (1919—1920), Zagreb 1956, knj. 2;
- Gramsci, Antonio*, Le sue idee nel nostro tempo, Roma 1987;
- Gramši, Antonio*, Izabrana dela, Beograd 1959, knj. 1;
- Iz knjige AULA IV, Trst 1970;

- Kacin-Wobinz, Milica*, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921, Maribor 1972;
- Kacin-Wobinz, Milica*, Narodnoobrambeno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921—28, Ljubljana 1977, knj. 1—2;
- Kacin-Wobinz, Milica*, Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921—1924, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana 1965, br. 1—2, str. 3—160;
- Keglevič, Zlatko*, Bibliografija. Rasprave i članci o Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru u časopisima i zbornicima SRH 1945—1970, Rijeka 1979;
- Kisić, Antun*, *Zadarski dnevnik* (1920), *Zadarska revija*, Zadar 1981, br. 2—3, str. 195—237, br. 4, str. 359—376;
- Klen, Danilo*, Neki dokumenti o svećenstvu u Istri, Zagreb 1955;
- Komunistička partija Rijeke 1921—1924, Rijeka 1980;
- Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969;
- Komunistički pokret na riječkom području 1918—1941, Rijeka 1982;
- Kraljević, Vanja*, Antonijo Gramši. Život i delo, Beograd 1980;
- Krizman, Bogdan*, Građa o talijanskoj okupaciji Rijeke, Istre i Hrvatskog primorja, *Jadranski zbornik*, Rijeka—Pula 1956, sv. 1, str. 255—269;
- Kuljić, Todor*, Fašizam, Beograd 1977;
- L'Istria fra le due guerre, Roma 1985;
- Labinska republika 1921, Rijeka 1972 (na talijanskom jeziku 1979);
- Le Cooperative Operaie di Trieste, Istria e Friuli, Trieste 1976;
- Martinuzzi, Giuseppina*, Socijalizam i domovina, Pula—Rijeka 1979;
- Milak, Enes*, Italija i Jugoslavija 1931—1937, Beograd 1987;
- Mitrović, Andrej*, Jugoslavija na konferenciji mira 1919—1920, Beograd 1969;
- Naši španjolski dobrovoljci. I nostri volontari di Spagna. Naši španski prostovoljci, Rijeka—Rovinj 1988;
- Pericolosi nelle contingenze belliche. Gli internati dal 1940 al 1943, Roma 1976;
- Peruško, Tone*, U svome vremenu, Pula—Rijeka 1984;
- Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1941, Rijeka 1970;
- Radnički pokret i NOB općine Labin, Rijeka 1980;
- Regent, Ivan*, Poglavlja iz boja za socijalizam, Ljubljana 1958 (knj. 1), 1960 (knj. 2), 1961 (knj. 3);
- Regent, Ivan*, Spomini, Ljubljana 1967;
- Revolucionarni omladinski pokret u južnoj Istri (1918—1945), Pula 1988;
- Rinaldi, Carlo*, I deputati del Friuli-Venezia Giulia a Montecitorio dal 1919 alla Costituente, Trieste 1983, knj. 1—2;
- Savez komunista Jugoslavije 1919—1979. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Rijeka 1980;
- Scotti, Giacomo*, Sjeme revolucionarne Istre. Život i djelo Giuseppine Martinuzzi »crvene učiteljice« (bez oznake mjesta i godine izlaženja);
- Sema, Paolo*, La lotta in Istria 1890—1945. Il movimento socialista e il partito comunista Italiano, La sezione di Pirano, Trieste 1971;
- Sobolevski, Mihael* — *Giuricin, Luciano*, Il partito comunista di Fiume (1921—1924), Fiume—Rovigno 1981;
- Storia e attualità di Trieste nelle riflessioni dei comunisti (bez mjesta i godine izdanja);

- Strčić, Petar*, Štampana riječ o otporima i borbama. Radnički, antifašistički, komunistički i narodnooslobodilački pokret Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Prilog bibliografiji, Rijeka 1980;
- Stulli, Bernard*, Revolucionarni pokret mornara 1918, Zagreb 1968;
- Šabo, Federiko*, Italija (1918—1948), Beograd 1978;
- Šepić, Dragovan*, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918, Zagreb 1970;
- Togliatti, Palmiro*, Partito comunista Italiano, Roma 1961;
- Toljati, Palmiro*, Predavanja o fašizmu, Beograd 1981;
- Tuma, Henrik*, Iz mojega življenja, Ljubljana 1937;
- Vsi procesi proti Slovincem in Horvatom ter drugim antifašistom iz Jul. kra-
jine pred fašističkim posebnim tribunalom 1927—1938, Trst 1970;
- Vukas, Budislav*, Etničke manjine i međunarodni odnosi, Zagreb 1978;
- Živojinović, R. Dragan*, Italija u Dalmaciji 1918—1920, *Zadarska revija*, Zadar 1974, br. 1—2, str. 98—120.